

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφορούν δύο φορές τό χρόνο

ΙΔΡΥΤΕΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ - ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ» - ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ

ΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, ΕΛΙΖΑ-ΑΝΝΑ ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ,
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣ,
ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ,
ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ,
ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ,
ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΣ ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ

Περιεχόμενα

<i>Σπύρος Ασδραχάς</i>	Στό κύκλωμα του έκρηγματισμού: καταναλωτικά δάνεια στην Πάτμο τον ιη' αιώνα	3
<i>Νίκη Παπαηλιάκη</i>	Εκπαιδευτικές στρατηγικές και οικονομικοί ανταγωνισμοί τον 18ο αιώνα: ο Παντελής Σεβαστόπουλος και η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης	23
<i>Κατερίνα Γαλάνη</i>	Η ελληνική κοινότητα του Λονδίνου τον 19ο αιώνα: μία κοινωνική και οικονομική προσέγγιση	43
<i>Άνδρέας Λυμπεράτος</i>	Οί Έλληνες της Βάρνας: όψεις πολιτικής και κοινωνικής δημογραφίας	69
<i>Κωστής Καρπόζηλος - Έλένη Κυραμαργιού Johannes Koder</i>	Ο Πρώτος Έργατης: κορπορατισμός, κοινωνικό ζήτημα και έργατική πολιτική (1936-1940)	107
	Η γλώσσα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα ταυτότητας στο Βυζάντιο: λήγοντα σέ-ιστί και σχετιζόμενα με τη γλώσσα έπυροήματα σέ ελληνικές πηγές	117
<i>Άλεξάνδρα Σφοίνη</i>	Η φυλή πριν από τον φυλετισμό	159

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ

Έφη Άργυρού - Σεβαστή Λάζαρη	Η άναγωγή των πηγών σε μέσο καλλιέργειας της ιστορικής σκέψης στη δευτεροβάθμια εκπαί- δευση	203
---------------------------------	--	-----

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ρομίνα Ν. Τσακίρη	Βία, Κράτος και Κοινωνία: Κρήτη και Ίονια νη- σιά (15ος-18ος αι.)	223
-------------------	--	-----

ΜΝΗΜΗ ΡΟΥΡΑΣ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

Τζελίνα Χαφλαύτη	Εύρυδικη (Ρούρα) Σιφναίου (1957-2015)	231
Ούρανία Πολυκανδριώτη	Όρθιοι μέσ στη μαυροάσπερη βροχή...	235
Νίκος Χρυσίδης	Έξι χρόνια με τη Ρούρα	238
Βασίλης Κολώνας	Τό τελευταίο ταξίδι	242

ΧΡΟΝΙΚΟ

Άλέξανδρος Ν. Τενεκετζής	Ό Έλ Γκρέκο ως τόπος μνήμης	244
--------------------------	-----------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Έλλη Λεμονίδου	Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης	257
Γιάννης Σκαλιδάκης	Οί δίκες των δοσιλόγων	264
	Βιβλία που έλαβαν <i>Τά Ιστορικά</i>	269

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΑΥΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΗΣ ΡΟΥΡΑΣ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

Γενικό εύρετήριο και των 63 τευχών: www.melissabooks.com

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ
ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ», ΣΚΟΥΦΑ 58, 10680 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 210 3611692 - FAX. 210 3600865 - e-mail: historica@melissabooks.com

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: € 18
ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΓΙΑ ΕΝΑ ΧΡΟΝΟ (2 ΤΕΥΧΗ): € 36 - ΦΟΙΤΗΤΕΣ € 32
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: € 65 - ΓΙΑ ΤΙΣ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ: € 68
[οί τιμές ισχύουν για τό τρέχον έτος]

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: «ΦΑΣΜΑ» ΑΦΟΙ ΚΑΠΕΝΗ Κ. & Α. Ο.Ε.

ISSN 1105-1663

© ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ» - ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Άπαγορεύεται ή έν όλω ή έν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή
των κειμένων χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη.

Τό τεύχος αυτό των *Ιστορικών* κυκλοφόρησε τόν Απρίλιο του 2016.

Στό κύκλωμα του έκχρηματισμού: καταναλωτικά δάνεια στην Πάτμο τόν ιη' αιώνα

Οί γραμμές που ακολουθούν γράφηκαν σχεδόν πριν από μισό αιώνα και αποτελούν
τμήμα ενός κεφαλαίου μιάς διδακτορικής διατριβής που μόνο άποσπασματικά είδε
τό φώς της έντυπης δημοσιότητας [κεφάλαιο «Les Prêts» από τό *Patmos entre l'Adria-
tique et la Méditerranée Orientale pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Παρίσι 1972-
πβ. και π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 57, Δεκέμβριος 2012, σ. 283-312: 283].

Θά πρέπει νά εξηγήσω τόν τίτλο αυτού του κειμένου. Ό έκχρηματισμός παραπέμ-
πει σε μιά οικονομία που δέν έχει παρά μερική αυτόρκεια και τά μικρά καταναλωτι-
κά δάνεια που εκχώρησε ό Πάτμιος έμπορος Ποθητός Ξένος άντιστοιχούν σε καθη-
μερινότητες που δέν μπορούν νά εξυπηρετηθούν παρά μέσω του νομίσματος, τό όποιο
ώστόσο δέν έπιστρέφεται στόν δανειστή πάντοτε με μορφή νομίσματος, αλλά και με
άλλους τρόπους. Άς ύπομνήσω ότι ένα από τά ένέχυρα που καταλαμβάνουν ικανή
θέση είναι τά ύφάσματα. Τουτό άντιστοιχεί στό γεγονός ότι στην οικοσκευή του νη-
σιού σημαντικότατο τμήμα εκπροσωποΰσαν τά ύφαντά. Τυπικό παράδειγμα οί προ-
σβερόπορες, δηλαδή τά άναρτημένα καλύμματα των κρεβατιών.

Έπιπροσθέτως θά ήθελα νά σημειώσω ότι ή δημοσίευση αυτού του κειμένου εκ-
φράζει ένα είδος νοσταλγίας για μιά οικονομική ιστορία που δέν νομίζω πως είναι
πλέον του συρμού. Άν τό κείμενο αυτό άρχίζει κάπως άπότομα, τουτό όφείλεται
στό γεγονός ότι είχαν προϋπάρξει οί άπαραίτητες διασαφήσεις, που άν τις επανα-
λάμβανα, ή έκτασή τους θά ήταν σε βάρος εκείνης του άντικειμένου στό όποιο ανα-
φέρομαι.

Καταχωρίζουμε στόν πίνακα 1 με τήν ένδειξη μικρά δάνεια όλα τά δάνεια κάτω
των 100 πιάστρων, για τά όποια οί χρεώστες δέν είχαν συντάξει χρεωστικό
όμόλογο· άντιστοιχούν στό 23,19% του συνόλου των κεφαλαίων που είχαν εκ-
χωρηθεί σε δάνειο. Τά δάνεια με ένέχυρο («άμανάτι», ή «άμάχι», όπως σε άλλα
τεκμήρια εκφέρεται τό ένέχυρο), που συμπεριλαμβάνονται επίσης κάτω από
τήν ένδειξη αυτή, αντιπροσωπεύουν τό 6,59% του συνόλου. Δεχόμενοι ως κρι-
τήριο τό ύψος κάθε δανείου και θεωρώντας τά δάνεια με ένέχυρο ως κατανα-
λωτικά, μπορούμε νά ύπολογίσουμε ότι αυτά τά τελευταία άντιστοιχούν στό
9,36% του συνόλου, δηλαδή σε ένα ποσό 1.111:20 πιάστρων. Στην έκτίμηση αυτή
θεωρήσαμε ότι τά δάνεια κάτω των 25 πιάστρων χωρίς χρεωστικό όμόλογο ήταν
καταναλωτικά.

Ανδρέας Λυμπεράτος

χαρακτηρισμός «ριζωμένος» (*korenjak*) εκφέρεται με υπερηφάνεια, τόσο από εκείνους που έμειναν στη Βάρνα όσο και από τους λίγους Έλληνες της πόλης που πήραν αργότερα (στά τέλη του Μεσοπολέμου) τον δρόμο της μετανάστευσης στην Ελλάδα⁸¹.

Ανδρέας Λυμπεράτος

81. Η απέλαση τό 1939 τών Έλλήνων ύπηκόων τής Βουλγαρίας έδωσε τό τελειωτικό κτύπημα στην από πολλές απόψεις άκμαία στόν Μεσοπόλεμο κοινωνική ομάδα τών Έλλήνων τής πόλης τής Βάρνας.

Ο Πρώτος Έργατής:

κορπορατισμός, κοινωνικό ζήτημα
καί έργατική πολιτική (1936-1940)

«Δέν πρόκειται περί κρίσεως έν τῷ συστήματι, αλλά περί κρίσεως τοῦ συστήματος». Χρησιμοποιώντας αυτή τή φράση τοῦ Μπενίτο Μουσολίνι, ὁ κόμης Καρλαμπέρτο Γκριλεντσόνι ὀλοκλήρωσε τήν πρώτη του διάλεξη μέ τίτλο «Τό Έργατικό Ζήτημα καί ἡ Κρίσις τοῦ Κράτους» στό Ἰταλικό Ἰνστιτούτο Ἀνωτέρων Σπουδῶν στήν Ἀθήνα, στίς ἀρχές τοῦ 1935. Ἡ σειρά διαλέξεων κυκλοφόρησε σχεδόν ἀμέσως μετά σέ ἕναν καλαίσθητο τόμο ἀπό τό βιβλιοπωλεῖο τής Ἐστίας, μέ τόν δηλωτικό τίτλο *Τό Συντεχνιακόν Κράτος*¹. Στίς 370 σελίδες του ὁ διευθυντής τοῦ Ἰταλικοῦ Ἰνστιτούτου παρουσίαζε τίς θεωρητικές καταβολές, αλλά καί τίς πολιτικές πρακτικές τοῦ φασιστικοῦ καθεστώτος. Ἐκκινώντας ἀπό τήν ἱστορική κρίση τοῦ πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ φιλελευθερισμοῦ, τήν κρίση τοῦ Κράτους ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση καί δῶθε, ὁ Γκριλεντσόνι ἀναλώθηκε κατεξοχήν στήν παρουσίαση τοῦ Χάρτη τής Ἐργασίας, τοῦ καταστατικοῦ νομοθετικοῦ κειμένου τοῦ Συντεχνιακοῦ Κράτους τό ὁποῖο ἀποσκοποῦσε στήν υπέρβαση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων μέσα ἀπό τήν υπαγωγή τους στήν ἀνώτερη ὄντοτητα τοῦ Ἔθνους. Μέχρις ἐδῶ τίποτα τό ιδιαίτερα πρωτότυπο γιά τό ὑποψιασμένο κοινό τοῦ ἰταλικοῦ φασιστικοῦ παραδείγματος: «ὁ Χάρτης τής Ἐργασίας ἐκωδικοποίησεν αὐτήν τήν ἀντίληψιν τής υπεροχῆς τοῦ Κράτους ἔναντι τῶν ἀτόμων καί τής ὑποχρεώσεως τῶν πολιτικῶν νά συντρέχουν ἐν πλήρει τάξει πρὸς τό γενικόν συμφέρον»².

Τά πράγματα γίνονται πιά ἐνδιαφέροντα – ἄν καί πιά βαρετά στήν ἀνάγνωση – ὅταν ὁ Ἰταλός κόμης προχωράει στήν ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ Χάρτη τής Ἐργασίας καί σπεύδει νά παραθέσει – σέ διαδοχικά παραρτήματα – τά νο-

Τό κείμενο στηρίζεται σέ ἀνακοίνωση στό συνέδριο «Τό καθεστῶς τής 4ης Αὐγούστου καί ἡ ἑλληνική κοινωνία: ἕνα πείραμα ἐκφασισμού;» (Φόρουμ Κοινωνικῆς Ἱστορίας, 27-28 Σεπτεμβρίου 2013).

1. Carlalberto Grillenzoni, *Τό συντεχνιακόν Κράτος*, Ἀθήνα 1935.

2. στό ἴδιο, σ. 43.

μοθητικά κείμενα του Συντεχνιακού (ή κατά περίπτωση Σωματειακού) Κράτους: ο Έλληνας αναγνώστης μπορεί να βρει τον Χάρτη της Έργασίας, τις νομοθετικές ρυθμίσεις περί «των συλλογικών σχέσεων της εργασίας», αναλυτικούς καταλόγους των αναγνωρισμένων «εθνικών φασιστικών ομοσπονδιών και σωματείων» (ανάμεσα στα όποια διάφορα πού τραβούν τό μάτι όπως τό Έθνικόν Φασιστικόν Σωματείον του Λυρικού Θεατρικού Μελοδράματος) και φυσικά των Συντεχνιών (δηλαδή τά σημεία συνάντησης των κοινωνικών έταίρων υπό την καθοδήγηση του Έθνικου Φασιστικού Κόμματος). Αν και ο συγγραφέας στην εισαγωγή του σπεύδει να διευκρινίσει ότι τό έργο του «αποβλέπει απλώς και μόνον να διαδώσει και να εκθέσει», και για προφανείς λόγους δέν υπάρχει καμία αναφορά στα έλληνικά πράγματα, ο Γκριλεντσόνι (υποβοηθούμενος από ένεργά στελέχη του έλληνικού φασιστικού κινήματος) υποβάλλει έναν όδικο χάρτη έξόδου από την κρίση, έπισημαίνοντας ότι μόνο ή συντεχνιακή αναδιοργάνωση μπορεί να άπενεργοποιήσει την προοπτική της έντασης του ταξικού άνταγωνισμού³.

Τό κείμενο του Γκριλεντσόνι προσφέρεται καταρχάς για μία έπανεξέταση των μεσοπολεμικών δραστηριοτήτων των «ξένων» Ίνστιτούτων στην Ελλάδα – συνήθως τά ζητήματα της έξαγωγής πολιτιστικών και κοινωνικών προτύπων εξετάζονται σε σχέση με τή μεταπολεμική πόλωση, αλλά σίγουρα υπάρχει και μία ανάλογα ένδιαφέρουσα μεσοπολεμική ιστορία εδώ. Η ίδρυση του Ίταλικού Ίνστιτούτου Άνωτέρων Σπουδών τό 1932/3, υπό τή διεύθυνση του κόμη Γκριλεντσόνι, συνοδεύτηκε από σημαντικές παρεμβάσεις στην άθηναική δημόσια ζωή: άς θυμηθούμε εδώ τή νεαρά πού –κατά τόν εύφυη τίτλο του Σπύρου Μαρκέτου– φίλησε τόν Μουσολίνι στην Ίταλική έκθεση του 1933 στο Ζάππειο, αλλά και τήν «ήχητική διάλεξη» του Φίλιππο Μαρινέτι, ο όποιος τόν Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου κατέπληξε τό κοινό απαγγέλοντας τό ποίημά του περί του βομβαρδισμού της Άδριανούπολης «με ταυτόχρονον άπομίμηση των βομβών, των συριγμάτων των σφαιρών, του βηματισμού της διερχομένης στρατιωτικής ένισχύσεως, του ήχου του τραγουδιού των Βουλγάρων στρατιωτών, του τηλεφωνήματος προς κάποιον Ίμπραήμ» – άριστούργημα δεξιοτεχνίας κατά τόν συντάκτη του *Έλευθερον Βήματος*, ο όποιος προηγουμένως εύχαριστούσε τόν Γκριλεντσόνι «διά τās πνευματικές άπολαύσεις τās όποιās όργάνωσε με τόσην μαεστρία»⁴. Παρενθετικά, σημειώνουμε ότι ο κόμης υπήρξε δημοφιλές πρόσωπο των κοσμικών σπηλών, όπου ή παρουσία του σε δεξιώσεις και χοροεσπερίδες συνοδευόταν από εύγενικές προσφωνήσεις έξύμνησης της νέας

3. στο *ίδιο*, σ. 133-160.

4. Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησε τόν Μουσολίνι. Τά πρώτα βήματα του έλληνικού φασισμού*, Αθήνα 2006, σ. 11 και Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η έκθεση των φουτουριστών», έφ. *Έλευθερον Βήμα*, άρ.φ. 3879, 3 Φεβρ. 1933.

ιταλικής αναγέννησης. Οί δραστηριότητες αυτές μπορούν να άποτελέσουν ένα νήμα έρευνας για τή δυναμική των φασιστικών ίδεών στον μεσοπόλεμο και κυρίως τήν έπιρροή τους όχι στους κύκλους των όμοιοεατών, αλλά για τή γοητεία πού άσκοούσαν πέραν αυτών: για να εξετάσουμε τόν φασισμό ως μία πολιτική λύση πού «υπόσχονταν τό ξεπέραςμα των ιδεολογικών άγκυλώσεων του άστικού κόσμου»⁵.

Τό έρώτημα πού προκύπτει φυσιολογικά είναι τό κατά πόσο τό καθεστώς του Μεταξά υιοθέτησε τό έξαγωγίμο ιταλικό παράδειγμα. Στις γενικά λίγες μελέτες της Δικτατορίας τό έρώτημα αυτό έχει συνήθως κεντρικό ρόλο με τίς άπαντήσεις να ποικίλλουν. Μία από τίς παραμέτρους της συνάντησης όπου πρωτοπαρουσιάστηκε ή συμβολή αυτή μās προέτρεπε σε μία παραγωγική διάξοδο από τό παραδοσιακό δίλημμα «ήταν ή δέν ήταν φασίστας ο Μεταξάς» προτείνοντας να εξετάσουμε τό καθεστώς ως ένα «πείραμα έκφασισμού». Η όπτική αυτή έχει ένα πλεονέκτημα: αντιλαμβάνεται τόν άνολοκλήρωτο χαρακτήρα των μετασχηματισμών πού έγκαινίασε ή πολιτική του Μεταξά έξαιτίας της τομής της 28ης Οκτωβρίου του 1940. Στο διάστημα 1936-1939/40 μπορεί κανείς να διακρίνει άποπειρες έκφασισμού, τή μίμηση προτύπων από τά άπολυταρχικά καθεστώτα της Εύρώπης, αλλά και τόν –μáλλον άυτονόητο– έκλεκτικισμό πού διαπνέει τά ιδεολογικά ρεύματα της έποχής. Τό 1936 ή έπιβολή της δικτατορίας του Μεταξά δέν έρχεται ως παρθενογένεση: αντίθετα άποτελεί άπόλλξη ιδεολογικών άναζητήσεων και προβληματισμών για τό ρόλο του Κράτους, τήν αντιμετώπιση του κομμουνισμού και τό μέλλον του Έθνους. Προβληματισμών πού άνάγονται στο έλληνικό 1919, δηλαδή τό έμβληματικό 1922 με τό τέλος της Μεγάλης Ίδεας και τή Μικρασιατική Καταστροφή. Αντί λοιπόν να ψάχνουμε μία άπάντηση στο έρώτημα «άν ο Μεταξάς ήταν φασίστας», θεωρούμε πώς είναι ίσως πιο παραγωγικό να διακρίνουμε α) τίς άποκλίνουσες τάσεις έντός του μεταξικού μηχανισμού: συγκρούσεις, δυναμικές, θύλακες ανθρώπων με κοινούς ιδεολογικούς όρίζοντες, β) τίς δομές, τούς θεσμούς και τούς μηχανισμούς πού εισάγει ή δικτατορία, και τέλος γ) τούς τρόπους με τούς όποιους επικοινωνεί με τό κυρίαρχο παράδειγμα της δεκαετίας του 1930, πού δέν είναι ο φασισμός άποκλειστικά, αλλά ή καθοριστική αναδιάταξη των κοινωνικών και οικονομικών πολιτικών ως άπάντηση σε αυτό πού όλοι –άπό τή Σοβιετική άνατολή έως τό Άμερικανικό νέο κοινωνικό συμβόλαιο– αντιλαμβάνονται ως ιστορική κρίση του καπιταλισμού.

Είναι προφανές ότι ή παρούσα συμβολή δέν θά άναμετρηθεί με τό σύνολο των ζητημάτων αυτών. Αντίθετα θά έπιχειρήσει μέσα άπό όρισμένα παραδείγματα να άναδείξει τήν προτεραιότητα του κοινωνικού ζητήματος στη διαμόρ-

5. Χρήστος Χατζηωσήφ, «Η πορεία της Εύρώπης προς τόν πόλεμο», στο Χρ. Χατζηωσήφ (έπιμ.), *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Γ1, Αθήνα 2007, σ. 22.

φωση της μεταξικής πολιτικής και ταυτόχρονα τις επιδράσεις των διαλέξεων του Γκριλεντόνι στον δραστήριο κύκλο που συγκροτείται γύρω από τον Άριστειδη Δημητράτο και το υπουργείο Έργασίας. Το παράδειγμα του εργατικού-προσφυγικού συνουικισμού της Δραπετσώνας και της Άνωνυμης Έλληνικής Έταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων αποτέλεσαν πεδία πειραματισμού, αλλά και εφαρμογής των έκφρασιτικών πολιτικών, καθώς λειτούργησαν ως σημεία συνάντησης των μεταξικών ιδεών γύρω από τις έννοιες του Έθνους – δηλαδή την υπέρβαση των κοινωνικών διαιρέσεων που στην περίπτωση αυτή επιτείνονται από την προσφυγική καταγωγή των εργατών – και της Έργασίας. Οι πρόσφυγες-εργάτες κάτοικοι της Δραπετσώνας έγιναν αποδέκτες των μετασχηματισμών που επιχείρησε να εφαρμόσει το μεταξικό καθεστώς στην καθημερινή ζωή και στην εργασία.

Η προτεραιότητα του κοινωνικού ζητήματος στη δικτατορία Μεταξά είναι εμφανής από την ίδια την καταστατική πράξη κήρυξης της – τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης την άνοιξη του 1936 υπήρξαν ο έπαυχυντής των εξελίξεων που οδήγησαν στην 4η Αύγουστου. Το στοιχείο αυτό συχνά έχει υποτιμηθεί μέσα από ένα παράδοξο σχήμα, το οποίο επιμένει στο «πολιτικό άδιέξοδο» της περιόδου ως το καθοριστικό αίτιο της κήρυξης της δικτατορίας και όχι στην διαπλοκή του με το κοινωνικό ζήτημα: έτσι συχνά διατυπώνεται ή άποψη του «προσχήματος» της κομμουνιστικής απειλής (μέσα από την επίκληση της επιρροής του μεσοπολεμικού ΚΚΕ) προκειμένου να άπονομιμοποιηθούν τα κίνητρα της δικτατορίας. Η θεώρηση αυτή υποβαθμίζει την ένδεχομενικότητα, την αίσθηση της έπαναστατικής στιγμής, της εργατικής εξέγερσης στη Θεσσαλονίκη, σε μία συγκυρία – που δέν κράτησε πολύ – άνόδου της Άριστερας στην Εύρώπη (άντιστοιχίες μπορούμε να συναντήσουμε και στην Ίσπανία και τη Γαλλία την ίδια περίοδο). Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, το Μάιο του 1936, έπιβεβαίωσαν το βασικό σχήμα του μεσοπολεμικού φασισμού: υπογράμμιζαν την άδυναμία του Κράτους να έξουδετερώσει τα γενεσιουργά αίτια της κοινωνικής άναταραχής, αλλά και τον καταστρεπτικό – για το «Έθνος» – ρόλο του εργατικού κινήματος όταν αυτό καθοδηγούνταν από τα Κομμουνιστικά Κόμματα. Ένας άστερίσκος εδώ: η προπολεμική Θεσσαλονίκη συμπύκνωνε τη διαπλοκή του έθνικου – μέσω της καταγωγής των κατοίκων της: πρόσφυγες, Μακεδόνες, Έβραιοι – και του κοινωνικού ζητήματος – μέσω του συνδικαλισμού και της έντονης δράσης της περιόδου –, γεγονός που έξηγει τη δεσπόζουσα θέση της στον νομιμοποιητικό λόγο της δικτατορίας.

Τό Νέο Κράτος θά έξασφάλιζε την άδρανοποίηση των κοινωνικών άντιθέσεων μέσα από την υπαγωγή τους στο Έθνος. Τόν Σεπτέμβριο του 1936 σε διαδοχικές περιστάσεις ο Ίωάννης Μεταξάς τόνισε την άνάγκη ριζικής άναδιοργάνωσης ως μέτρο έξάλειψης των αιτιών που άνατροφοδοτούσαν τον κοινωνικό άνταγωνισμό. Στίς διακηρύξεις αυτές η έννοια του Συντεχνιακού-Κορπο-

ρατιστικού Κράτους επανέρχεται με άξιοσημείωτη πυκνότητα. Έτσι τόν Σεπτέμβριο του 1936 ο δικτάτορας περιέγραψε την έξάπλωση του κομμουνισμού στα άστικά κέντρα και την έπικείμενη είσοδο της χώρας σε έπαναστατική κατάσταση, πριν σημειώσει ότι οι προσπάθειες της κυβέρνησης του άποσκοπούν στην όργάνωση της χώρας σε Συντεχνιακό Κράτος. Άντίστοιχα, ο άκροτελευταίος στόχος του καθεστώτος όριζε την άναδιοργάνωση της κοινωνίας σε μία κορπορατιστική βάση που θά επέτρεπε την ούσιαστική εκπροσώπηση όλου του Έθνους. Η οικόδόμηση του Νέου Κράτους στηρίχτηκε στην ιδέα της κοινωνικής άρμονίας, αλλά και στη γλώσσα της κοινωνικής ευαίσθησίας, την όποια έπισημαίνει φευγαλέα κάποια στιγμή ο Άντώνης Λιάκος⁶. Ο φιλεργατισμός του καθεστώτος Μεταξά άποτέλεσε, μαζί με τη στάση του έναντι της ίταλικής απειλής, τό διαβατήριο για την ύστεροφημία του στα μεταπολεμικά χρόνια από μερίδες της πολιτικής Δεξιάς και Άκροδεξιάς.

Τόν Άπρίλιο του 1940 ο Ίωάννης Μεταξάς έπισκέφτηκε, σε μία σχεδιασμένη σε όλες τις διαστάσεις περιόδεια, τόν εργατικό και προσφυγικό συνουικισμό της Δραπετσώνας. Η έπιλογή του χώρου δέν ήταν τυχαία: η Δραπετσώνα άποτύπωνε την κρίση του μεσοπολεμικού κράτους, τις καταστροφικές έπιπτώσεις της έπεκτατικής έξωτερικής πολιτικής που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων τό 1922, την άνάπτυξη ενός χωριστού κόσμου στον όποιο τό μονοπώλιο της κρατικής βίας άμφοισθητούνταν από τό έγκλημα και την κοινωνική και την εργατική άναταραχή. Πλάι στο συνουικισμό της Δραπετσώνας βρισκόταν η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (ΑΓΕΤ Έρακλής, Ναυπηγεία Βασιλειάδη και Έταιρεία Λιπασμάτων), κινητήριος μοχλός της προπολεμικής οικονομικής ζωής και ίσχυρός παράγοντας στηρίξης του καθεστώτος.

Η έπίσκεψη του Μεταξά άποσκοπούσε στο να υπογραμμίσει την άπόσταση που είχε διανυθεί τά τέσσερα χρόνια από την κήρυξη της δικτατορίας. Όπως θά άνέμενε κανείς, ένα σημαντικό τμήμα της όμίλιας του άναλώθηκε στίς κοινωνικές παροχές και την άναδιαμόρφωση τμημάτων του συνουικισμού. Τό 1938 είχαν έγκαιριαστεί οι πρώτες 4 προσφυγικές πολυκατοικίες που κατασκευάστηκαν από τό Κράτος στο συνουικισμό της Δραπετσώνας, κοντά στην έκκλησία του Άγιου Διονυσίου – άποτελώντας ούσιαστικά την πρώτη όργανωμένη κρατική προσπάθεια ούικιστικής άποκατάστασης στην περιοχή. Την ίδια περίοδο δλοκληρώθηκε η κατασκευή του μοναδικού πολυιατρείου της περιοχής, υπό την αίγίδα του υπουργείου Ύγινης και Προνοίας. Η σημασία των δύο έργων είναι ιδιαίτερη αν άναλογιστεί κανείς την μακρά άπουσία κάθε κρατικής παρέμβασης και ύποδομής στην ύποβαθμισμένη συνουικία. Άπό τό 1922, όταν έφτασε ο κύριος όγκος των προσφύγων, έως τό 1936 η Δραπετσώνα είχε μετασχη-

6. Άντώνης Λιάκος, Έργασία και Πολιτική στην Έλλάδα του Μεσοπολέμου, Άθήνα 1993, σ. 536-539.

ματιστεί σε ένα άναρχο σύμπαν πυκνοδομημένων παραπηγμάτων με περισσότερους από 35.000 κατοίκους⁷.

Η προκειμένη των μέτρων κοινωνικής πολιτικής του καθεστώτος στο λόγο του Μεταξά αποτύπωνε τη βασική συλλογιστική του κορπορατιστικού κράτους: η απαλειψη των συνθηκών άκραιοις φτώχειας εκμηδένιζε τις πηγές του κοινωνικού ανταγωνισμού και αφαιρούσε το πεδίο έπώασης των επαναστατικών ιδεών. Ταυτόχρονα όμως η βελτίωση των όρων ζωής δημιουργούσε μια νέα ένότητα, στην οποία εξαεμίζονταν οι διαφοροποιήσεις του παρελθόντος. Ο Ίωάννης Μεταξάς στο λόγο που εκφώνησε στο συνοικισμό της Δραπετσώνας την 1η Απριλίου 1940 ανέφερε: «είς τό κατόρθωμα τής ένοποιήσεως του ελληνικού λαού και τής αδελφώσεως των μελών του» ... «Μέσα εις τήν αναχώνευσι αυτήν των διαφόρων μερίδων και κατηγοριών του ελληνικού λαού ήτο φυσικόν να εκλείψη και τό όνομα των προσφύγων. Ούτοι δέν είνε πλέον τίποτε όλιγώτερον και τίποτε περισσότερον από τόν ίδιον τόν ελληνικόν λαόν, μέσα από τό σύνολον του οποίου είνε πλέον αδύνατον να ξεχωρισθούν. Πρόσφυγες ύπήρξαν. Άλλά δέν ύπάρχουν πλέον παρά Έλληνες» ... «δι' έμέ ό ελληνικός λαός είνε ένας και δέν χωρίζεται εις τίποτε. Δι' έμέ όλοι οι Έλληνες είνε έξ ίσου φίλοι και έξ ίσου αγαπητοί, ανεξαρτήτως των φρονημάτων, τά όποια είχαν εις τό παρελθόν. Αυτό μάς είνε αδιάφορον»⁸.

Άς βάλουμε έναν ακόμη άστερίσκο στο λόγο του Μεταξά αναγνωρίζεται η κυρίαρχη ύποβάθμιση και ύποτίμηση των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες που κυριάρχησε τη περίοδο του Μεσοπολέμου στην ελληνική κοινωνία, ενώ στο άπροσδιόριστο παρελθόν του ελληνικού κράτους τά «φρονήματα» και η προσφυγική ιδιότητα φαίνεται να συνυπάρχουν. Η εθνική λοιπόν αναδιοργάνωση του νέου καθεστώτος φέρνει τήν τομή με τό παρελθόν, περιλαμβάνοντας τούς αποκλεισμένους του «χτές», οι όποιοι στο μεταξικό προπαγανδιστικό αφήγημα μετατρέπονται σε ακούσιους, σίγουρα σιωπηλούς, πρωταγωνιστές του Νέου Κράτους. Από τήν σκοπιά αυτή πρέπει να κατανοήσουμε και τήν άπόφαση για τή μετονομασία του συνοικισμού τής Δραπετσώνας σε «Συνοικισμό τής 4ης Αυγούστου»⁹.

Ο Πρώτος Έργάτης δέν ήταν ό μοναδικός «πατέρας» τής Δραπετσώνας. Η άπουσία κρατικής πολιτικής στην περιοχή άντισταμιζόταν –σε ένα βαθμό– από τήν δεσπόζουσα παρουσία του Νικόλαου Κανελλόπουλου, του ίδρυτή τής

7. Σύμφωνα με τήν άπογραφή του 1928, στις 7 συνοικίες τής Δραπετσώνας κατοικούσαν 36.485 άνθρωποι, 25.643 από τούς όποιους ήταν πρόσφυγες που έφτασαν μετά τή Μικρασιατική Καταστροφή, τό Σεπτέμβριο του 1922.

8. «Διά τήν Έθνικήν Ένότητα» και «Ο λόγος του κ. Πρωθυπουργού εις τήν Δραπετσώνα», έφ. *Ελεύθερον Βήμα*, άρ.φ. 6375, 2 Απρ. 1940.

9. Στρηξόμενη σε ένα παρόμοιο σκεπτικό και η δικτατορία του 1967-1974 άποφάσισε τή μετονομασία του δήμου πλέον Δραπετσώνας σε Δήμο Θεμιστοκλή.

Άνώνης Έλληνικής Έταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων. Έγκαινάζοντας μια φιλόδοξη πολιτική έργοδοτικού πατερναλισμού στον μεσοπόλεμο ό Κανελλόπουλος ταυτόχρονα συμμετείχε σε διεργασίες γύρω από τις σχέσεις του κεφαλαίου με τό κοινωνικό σύνολο: η Έταιρεία Λιπασμάτων «εμεγάλασε πολύ ώστε να μην ήμπορη να πολιτεύεται ως ιδιωτική επιχείρησης» ... «ό ρόλος της είναι ρόλος κοινωφελούς οργανισμού» ... «όφείλει να μην παραμελή ούτε κατ' έλάχιστον τόν κοινωνικόν της προορισμόν»¹⁰. Η αντίληψη αυτή επικοινωνούσε με ένα βασικό στοιχείο του Συντεχνιακού Κράτους: τήν αναγνώριση τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας από τήν πλευρά του κράτους –άρα και τή μη άμφισβήτηση του ίερού δικαιώματος τής ιδιοκτησίας– με τήν ταυτόχρονη εισαγωγή τής έννοιας τής *εθύνης*: εθύνη ή όποια άφορούσε τά «άνώτερα συμφέροντα τής παραγωγής», δηλαδή τά συμφέροντα όλου του Έθνους και όχι τά ξεχωριστά τής τάξης.

Ο Κανελλόπουλος πέθανε άμέσως μετά τήν κήρυξη τής δικτατορίας – τόν Αυγουστο του 1936. Αυτό δέν εμπόδισε τήν αναδρομική χρήση τής φιγούρας του από τό καθεστώς, όπως μαρτυρούν οι πυκνές αναφορές του Μεταξά, αλλά και του ύφυπουργού εργασίας Άριστειδη Δημητράτου, στην «πατρική» μορφή του εργατικού κόσμου. Τά νήματα άλλωστε που συνέδεαν τήν οικογένεια Κανελλόπουλου με τό καθεστώς ήταν πολλαπλά: ό Άλέξανδρος Κανελλόπουλος άναδείχθηκε σε κυβερνητικό έπίτροπο τής εθνικής νεολαίας και χαιρέτιζε «τις άρχές τής 4ης Αυγούστου, που άποτελούν τήν ανατολήν μιας νέας ήθικης τάξεως στην κοινωνική μας ζωή» όταν βρισκόταν στο εργοστάσιο τής οικογένειας, τό όποιο άναδείχθηκε σε πεδίο άσκησης τής κυβερνητικής πολιτικής γύρω από τή βιομηχανία¹¹.

Τό σημαντικότερο, όμως, παράδειγμά μας από τήν Έταιρεία Λιπασμάτων κατά τή διάρκεια τής μεταξικής δικτατορίας δέν σχετίζεται με τή ρύθμιση των σχέσεων κεφαλαίου και εργασίας, αν και ύπάρχει πλούσιο άρχαικό ύλικό στο άρχείο τής Έταιρείας και στο άρχείο του Άριστειδη Δημητράτου που ύποδεικνύει σχετικές κατευθύνσεις έρευνας. Η ίδρυση του «Ίνστιτούτου Χημείας και Γεωργίας Νικόλαος Κανελλόπουλος» σηματοδοτούσε τή σταθερή έρευνητική

10. «Τό Ίνστιτούτον Χημείας και Γεωργίας “Νικόλαος Κανελλόπουλος” και ό Ροταριανός Όμιλος», *Βιομηχανική Έπιθεώρησης*, τχ. 58, Απρ. 1939, σ. 18.

11. «Μετάλλιον εις τήν Έταιρίαν Λιπασμάτων», έφ. *Ελεύθερον Βήμα*, άρ.φ. 5946, 21 Ιαν. 1939. Οι επισκέψεις του ίδιου του Μεταξά αλλά και του ύπουργού Έργασίας Άριστειδη Δημητράτου ήταν συχνές και οι εκδηλώσεις ένθουσιασμού και τιμής από τούς εργάτες τής μονάδας και φυσικά τό Διοικητικό Συμβούλιο ποικίλες. Βλ. ενδεικτικά: «Η χθεσινή ήμέρα ύπερ τής Άεροπορίας», έφ. *Ελεύθερον Βήμα*, άρ.φ. 5369, 14 Ιουν. 1937, «Ο λόγος του κ. Πρωθυπουργού εις τήν Δραπετσώνα», έφ. *Ελεύθερον Βήμα*, άρ.φ. 6375, 2 Απρ. 1940 και «Ο κ. Πρωθυπουργός όμιλών προς τήν εργατικήν συγκέντρωσιν»..., έφ. *Ελεύθερον Βήμα*, άρ.φ. 6403, 2 Μαΐου 1940.

πορεία των χημικών εργαστηρίων της Έταιρείας και έπισηράγιζε τήν κυρίαρχη αντίληψη του ίδρυτή της αλλά και των διαδόχων του ότι ή βιομηχανική τους μονάδα δέν αποτελούσε ένα άκόμη έργοστάσιο, αλλά ένα «ίδρυμα», ένα «έπιστημονικόν κέντρον, μοχλόν έπιστημονικής και τεχνικής άναπτύξεως»¹². Τό Ίνστιτούτο έγκαινιάστηκε τόν Μάρτιο του 1939 σέ μία περίλαμπρη τελετή παρουσία του Βασιλιά και του Μεταξά – μία δηλωτική κίνηση τής σημασίας του για τούς στόχους του Νέου Κράτους¹³. Τό Ίνστιτούτο άποτύπωνε τή διαπλοκή Κράτους και ιδιωτικής πρωτοβουλίας και θά αποτελούσε όργανικό μέτοχο του κορπορατιστικού κράτους.

Τό Ίνστιτούτο Χημείας και Γεωργίας Νικόλαος Κανελλόπουλος δέν άποτελούσε άπλά έναν έρευνητικό φορέα στό πλαίσιο τής παραγωγικής και τεχνολογικής προόδου μιάς ιδιωτικής έπιχείρησης. Οί έρευνητικές δραστηριότητες του Ίνστιτούτου θά ένίσχυαν και θά βελτίωναν τή βιομηχανική παραγωγή, ή όποια μέ τή σειρά της θά συντελούσε στήν άνάπτυξη τής γεωργικής παραγωγής και στή διατροφική αύτάρκεια των Έλλήνων. Η δομή του Ίνστιτούτου άποτύπωνε τούς στόχους αυτούς: τμήματα βιομηχανικού έλέγχου, βιομηχανικών έρευνών, φυσικοχημείας, γεωπονικής χημείας, βιομηχανικών φυτών, έδαφολογίας, πεδολογίας, φυτοπαθολογίας, έντομολογίας, γεωργοοικονομικής έρευνας. Οί έπιστημονικές μελέτες και οί έρευνες του Ίνστιτούτου εκτεινόταν σέ δύο έπίπεδα. Στό έπίκεντρο βρισκόταν ή παραγωγική λειτουργία του ίδιου του συγκροτήματος τής Δραπετσώνας. Οί χημικοί και οί μηχανικοί του Ίνστιτούτου έξετάζαν έξονυχιστικά τίς πρώτες ύλες του έργοστασίου, παρακολουθούσαν τήν παραγωγική δραστηριότητα των μονάδων και ήλεγχαν τά ύγρά και άέρια άπόβλητα. Παράλληλα, οί γεωλόγοι του Ίνστιτούτου μελετούσαν τούς τύπους και τή φυσική σύσταση των έδαφών προκειμένου νά δώσουν λύσεις στά προβλήματα που είχαν σχέση μέ τίς λιπασματολογικές και κλιματολογικές συνθήκες τής χώρας. Για τήν ύλοποίηση των στόχων αυτών στό Ίνστιτούτο εργάστηκαν περισσότεροι άπό 100 έρευνητές, άνάμεσα στους όποιους γερμανοί και ίταλοί έπιστήμονες. Ένα μήνα μετά τά έγκαίνια, τό Διοικητικό Συμβούλιο τής Έταιρείας άνακοίνωσε τό «άνοιγμα» των έγκαταστάσεων του Ίνστιτούτου πός τό σύνολο τής έλληνικής έπιστημονικής κοινότητας, μιάς και «ή Έταιρία Λιπασμάτων –σύμφωνα μέ τόν διευθύνοντα σύμβουλόν της Έπαμεινώνδα Χαρίλαο– δέν είναι πλουτοκρατικός Όργανισμός, αλλά, δύναμαι νά είπω, ίδρυμα κοινής άφειλής»¹⁴.

12. «Τό Ίνστιτούτον Χημείας...», *Βιομηχανική Έπιθεώρησης*, ό.π., σ. 18.

13. «Τά έγκαίνια του Ίνστιτούτου Χημείας και Γεωργίας “Νικόλαος Κανελλόπουλος”», *Βιομηχανική Έπιθεώρησης*, τχ. 57, Μάρτ. 1939, σ. 30-31.

14. Τό Διοικητικό Συμβούλιο τής ΑΕΕΧΠΑ παραχώρησε, μετά άπό αίτημα του Ροταριανού Όμίλου Αθηνών, δύο τμήματα του Ίνστιτούτου Χημείας και Γεωργίας στή «διάθεση

Οί θεωρητικές βάσεις για τήν ύλοποίηση του Ίνστιτούτου βρίσκονται στίς σελίδες του περιοδικού *Έργατική Έλλάς*, του θεωρητικού έντύπου του δικτατορικού καθεστώτος τό όποιο λειπούργησε ως σημείο συνάντησης στελεχών των προμεταξικών μηχανισμών, διανοουμένων του φασιστικού κινήματος και των έπικεφαλής των άναδιοργανωμένων «έθνικών» εργατικών όμοσπονδιών. Άν ή άναζήτηση του Κορπορατιστικού Κράτους ήταν ύπόθεση βιβλιογραφικών άναφορών, τότε ή προσφυγή στίς σελίδες τής *Έργατικής Έλλάδος* θά ήταν κάτι παραπάνω άπό ίκανοποιητική. Μεγαλύτερη δυναμικά χρησιμότητα θά είχε ή ίχνηλάτηση των σχέσεων του θεωρητικού έντύπου μέ διάφορες πρωτοβουλίες που άπηχούν τό κορπορατιστικό πρότυπο, όπως ή Έλληνική Έταιρεία Έπιστημονικής Όργανώσεως τής Έργασίας, που ίδρύθηκε τόν Νοέμβριο του 1936. Έδώ έπίσης θά χρειαστεί ή άνασυγκρότηση των έπιμέρους ιδεολογικών συσσωματώσεων έντός τής μεταξικής κυβέρνησης και ό ρόλος διανοουμένων όπως ό Δημήτριος Βεζανής, ένας άπό τούς έλάχιστους έξακριβωμένα άκροατές του Γκριλντσόνι τό 1935, ύφηγητής στό Πανεπιστήμιο Αθηνών, πληθωρικός συγγραφέας του φασιστικού κινήματος και τής μεταπολεμικής Δεξιάς και κυρίως διευθυντής του ΙΚΑ άπό τό 1936. Η *Έργατική Έλλάς* και ή *Έφημερίς των Έργατών*, ή άναδιοργάνωση τής ΓΣΕΕ σέ έθνικές βάσεις –άκριβώς πάνω στό ίταλικό πρότυπο–, ή για πρώτη φορά (και δυστυχώς άκόμα και τώρα παρούσα) εισαγωγή τής χρηματοδότησης των συνδικάτων άπό τό Κράτος μέσω τής Έργατικής Έστίας, άποτελούν ψηφίδες ένός πολιτικού και ιδεολογικού άτλαντα που πός τό παρόν ή έπιστημονική έρευνα γνωρίζει άκροθυγώς.

Τό πείραμα έκφασισμού τής έλληνικής κοινωνίας τό άντιμετωπίζουμε –άθέλητα– μέσα άπό δύο έπιγνώσεις: τής ρήξης του Μεταξά μέ τήν Ίταλία τό γνωστό πρωινό τής 28ης Όκτωβρίου (όποτε άναδρομικά τό σχήμα τής έπικοινωνίας του μέ τό ίταλικό παράδειγμα άδυνατίζει) και τής πάνδημης καταδίκης του φασισμού μετά τήν έμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Μέ τόν τρόπο αυτό συχνά παραβλέπουμε ότι τό 1936 ό δρόμος του Μεταξισμού έμφανίζόταν έντός του κυρίαρχου παραδείγματος του οικονομικού συγκεντρωτισμού, του κρατικού σχεδιασμού, τής περιθωριοποίησης/καταδίωξης των άντιφρονούντων. Ο κορπορατισμός ως μία κάποια λύση συγκινούσε ευρύτερα στρώματα, κινητοποιούσε πρωτοπορίες, συγκροτούσε κοινωνικές συμμαχίες – για τήν άστική τάξη ήταν μία θεμιτή άπάντηση στήν ιστορική κρίση του καπιταλισμού που τής έξασφάλιζε τήν σχετικά άπρόσοκτη άναπαραγωγή της. Μέ έναν τε-

των Έλλήνων Έπιστημόνων, των έπιθυμούντων νά έπιδοθούν εις έπιστημονικές έρευνας έντός του Ίνστιτούτου». Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τή συγκεκριμένη δράση βλ. «Τό Ίνστιτούτον Χημείας...», *Βιομηχανική Έπιθεώρησης*, τχ. 58, Άπρ. 1939, σ. 17-26.

λείως διαφορετικό τρόπο ένσωμάτωνε τήν ίδια στιγμή μαχητικά, πρωτοπόρα τμήματα τής εργατικής τάξης, πού έβλεπαν τήν κατάκτηση χειροπιαστών στόχων κοινωνικής ανασυγκρότησης (ας σκεφτούμε εδώ τήν ταυτόχρονη επίδραση τής καταστολής, τής απογοήτευσης και τής ένσωμάτωσης του έπαναστατικού κινήματος στή Γερμανία). Στήν έλληνική περίπτωση, οί δηλώσεις μετανοίας των μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος δέν ήταν αποκλειστικά και μόνο προϊόν του ρετσινόλαδου. Συχνά –και ιδίως σέ εργατικά/ήγετικά στελέχη– οί ρίζες ήταν πιο βαθιές και άφορούσαν τόν τρόπο ανάδειξης του κοινωνικού ζητήματος στον μεσοπόλεμο: ή ενεργητική παρουσία στελεχών του ΚΚΕ στον μεταξικό μηχανισμό του ύφυπουργείου Έργασίας (όπως ό ήρωας του Περραιά Μανωλέας πού προσφέρει από τή φυλακή 200 δραχμές στον έρανο των φαλαγγιτών ως ανταπόδοση στα φιλεργατικά μέτρα του Μεταξά) είναι κάτι πού θά πρέπει νά συνυπολογίσουμε όταν μετρήσουμε τίς διαστάσεις και τό περιεχόμενο τής μεταξικής πολιτικής.

Κωστής Καρπόζηλος - Έλένη Κυραμαργίου

‘Η γλώσσα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα ταυτότητας στό Βυζάντιο:

λήγοντα σέ -ιστί και σχετιζόμενα μέ τή γλώσσα έπιρρήματα σέ έλληνικές πηγές

1. Είσαγωγικές παρατηρήσεις

‘Υπάρχουν ποικίλες δυνατότητες προκειμένου νά αποδοθεί ή συλλογική (και άτομική) ταυτότητα, ώστόσο ή γλώσσα αποτελεί άναμφίβολα μία από τίς πιο σημαντικές, έφόσον καταδεικνύει άναντίρρητα τό *άνήκειν* σέ μία ομάδα (μιά παρέα, μία φυλή, μία τοπική κοινότητα, έναν λαό). Άποτελεί, λοιπόν, ή γλώσσα θεμελιώδες χαρακτηριστικό τόσο του *άνήκειν* σέ μία ίδια ομάδα, όσο και σέ μίαν άλλη, σέ έθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο (π.χ. σέ ένα κράτος). Τόσο ή όμιλούμενη όσο και ή αδόξη γλώσσα σηματοδοτούν έντός τής ομάδας τόν βαθμό και τίς διαστάσεις του *άνήκειν*, διότι έπιτρέπουν τήν άναγνώριση, όχι μόνον τής ηλικίας και του φύλου των όμιλητών, αλλά έπίσης τής γεωγραφικής και κοινωνικής καταγωγής, καθώς και του μορφωτικού επιπέδου τους.

‘Επιπλέον, σέ δημόσιες μαζικές πολιτικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις, σέ διαδηλώσεις (στον ίππόδρομο), σέ εκκλησίες και σέ θρησκευτικές λιτανείες, ή γλώσσα δύναται νά συμβάλει στήν ένίσχυση ενός αισθήματος συμφωνίας ή, γενικώς, νά τό προκαλέσει¹. Κατά τή διάρκεια τέτοιων εκδηλώσεων, οί έν χορω

¹ Η παρούσα έργασία σχετίζεται έν μέρει μέ τή δημοσίευση J. Koder, «Byzantium as seen by itself – Images and mechanisms at work», στό: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Sofia, 22-27 August 2011, Bd. I: *Plenary Papers*, Σόφια 2011, σ. 69-81, και αποτελεί έπεξεργασμένη και διευρυμένη έκδοση τής δημοσίευσης του ίδιου, «Sprache als Identitätsmerkmal bei den Byzantinern. Auf -isti endende sprachenbezogene Adverbien in den griechischen Quellen», *Anzeiger phil.-hist. Klasse der Österreichische Akademie der Wissenschaften*, τ. 147/2, 2012, σ. 5-37 – Εύχαριστίες όφείλω στήν Όλγα Κατσιαρδή-Hering, καθώς έπίσης στήν Αύστριακή Άκαδημία Έπιστημών γιά τήν άδεια δημοσίευσης. Έπιπλέον, εύχαριστώ τόν Martin Hinterberger (Λευκωσία), καθώς έπίσης τόν Ιωάννη Στουραίτη και τή Μαρία Στασινοπούλου (Βιέννη), γιά πλήθος πολύτιμων ύποδείξεων και συμπληρώσεων. Τέλος, εύχαριστώ τούς άνώνυμους άξιολογητές τής Αύστριακής Άκαδημίας Έπιστημών γιά βελτιωτικές προτάσεις.

1. Βλ. σχετικά, M. Payer, *Internationale Kommunikationskulturen / Verbale Kommunikati-*